

OROSZ LÁSZLÓ

ÚJ SZEMPONTOK A HAZAI NÉMETSÉG ALULNÉZETI VIZSGÁLATÁHOZ

A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek,
szerk.: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes, Társadalomtudományi Kutatóközpont –
Argumentum Kiadó, Budapest, 2020, 312 oldal

Nemrégiben a lengyelországi Krakkóban nemzetközi tudományos konferencia vizsgálta a Kelet-Közép-Európa államaiban egykor nagy számban élt német kisebbségek politikai magatartását a két világháború közötti és a II. világháború alatti időszakban. A tanácskozás helyszínén (a Spielberg Schindler-filmjéből ismert egykori zománcgyár ma már múzeumként működő épületében) az előadók alapvetően egyetértést feltételeztek abban a tekintetben, hogy a letűnt német és osztrák–magyar birodalmakat 1918 végétől felváltó utódállamok németajkú állampolgárai kétségtelenül szeparatista törekvéseket hordozó, agresszív kisebbségek voltak, azaz *tüske a köröm alatt* az újonnan született országok államnemezei szemében. Aligha illeszkedett ebbe a narratívába, épp ezért nem egy homlok ráncolódott össze, amikor a magyar előadó – e sorok írója – e vélekedést cáfolni igyekezvén felhívta a hallgatóság figyelmét arra, hogy a magyar állam német kisebbsége alapvetően állampatrióta érzelmű volt, és soha nem táplált elszakadási terveket. Így volt ez már a Kárpát-medencét kitöltő történelmi Magyarország idején is, és így a trianoni trauma után is, amikor a megcsonkult magyar országterületen nem az újabb határmódosítások kikényszerítése, hanem – előbb a weimari, majd a hitleri Németországra támaszkodva – a kisebbségpolitikai sérelmek orvoslása és az etnikai felmorzsolódás megállítása volt a (kétségkívül egyre hangosodó) hazai német mozgalom radikálisainak fő célkitűzése. Hiba volna tehát általánosan, a térség egész németiségét ilyen irányú politikai prioritásokkal felruházni. E ténymegállapítás a térségbeli német kisebbségek politikai attitűdjének különbözőségét kívánta megragadni, világossá téve azt, hogy a német öntudat és a német anyaállamhoz való viszony mennyire eltérhetett, s hogy volt olyan német kisebbség is a térségben, amely – a Magyarország iránti állampatrióta tradíció birtokában – az agresszió helyett a békés együttélés, a gyümölcsöző etnikai szimbiózis, illetve az akkulturációs folyamatok ésszerű akceptálása révén igyekezett boldogulni. Mindenképp megérdemli tehát e közösség, hogy törekvéseit elfogulatlanul, a korábbi (térségünk nem egy államában még ma sem levetkezett, ezért akár anakronisztikus *dekrétumokat* is érvényben hagyó) főbiáktól és beidegződésektől mentesen vegyük szemügyre.

A Társadalomtudományi Kutatóközpont és az Argumentum Kiadó közös gondozásában igen színvonalas tanulmánykötet látott napvilágot a hazai németiség 20. századi történetéről, mégpedig számos – témájában, illetve közéletismódjában – új aspektus felvonultatásával. Az Eiler Ferenc és Tóth Ágnes szerkesztésében megjelent kötet az MTA TTK Kisebbségkutató Intézete és a Pécsi Tudományegyetem Német Alapítványi Tanszéke által közösen szervezett, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában 2018 őszén megtartott konferencia majd tucatnyi előadásának anyagát tartalmazza – mintegy 300 oldalon.

A hazai németiségre vonatkozó kutatómunka a pártállami időszak kontrollált mederben tartott vizsgálódásait, majd pedig a rendszerváltás időszakában a – számos, egymást erősítő hatás következtében – fölerősödő osztársadalmi érdeklődés és a politikai természetű korlátok megszűnte nyomán beálló tematikai színesedést követően napjainkban ismét a megújulás korát éli. Ennek hozadékaként pedig a meglehetősen egyoldalú, alapvetően politikatörténeti és eseménycentrikus, tehát voltaképp pozitivistá megközelítési mód (amely nem csupán 1989 előtt dívott, de azután is uralkodó maradt) ellenpólusaiként akár egészen friss és újszerű, a nemzetiségtörténeti szakirodalomban mindmáig alulreprezentált irányok is teret nyerhetnek. Így a társadalom-, a gazdaság- és a művelődéstörténet, melyek évtizedeken át egyértelműen mostohagyereknek számítottak a *nagypolitika* eseményei, Trianon identitásromboló hatásai, a radikalizálódás és az *ötödik hadoszlop* szerepkör, a területi revíziók és a nemzetközi összefüggések háttérében. De még a pártállami időkben teljességgel tabusított, s ezért csupán a rendszerváltás óta szabadon kutatható kérdéskör, nevezetesen az 1945 utáni kényszermigráció (a németek elhurcolása és elűzése) is a hagyományos politikatörténeti tematikát – a *bűn* és *bűnhődés* toposzát – erősítette. Azt tehát, amely jól érzékelhető tematikai felülreprezentáltsága ellenére még mindig csak igen hézagosan feldolgozott. Hogy egyetlen példát vegyünk, idehaza – ahogy a közvetlen térségünkben mindenütt – a németajkú lakosság történetének az elűzés/kitelepítés lezárulásától a szocialista rend összeomlásáig terjedő negyven éve jóformán alig ismert. Hiányosságok, fehér foltok bőven akadnak tehát, így könnyen található témát a hazai németiség múltjának kutatója, ha a „Mi híja még?” kérdésén mereng.

Ám nemcsak tematikai és kronológiai súlypontváltások vannak napirenden, de a módszertani, szemléletbeli megújulás is. Ennek fontosságát a kötet társszerkesztője, Tóth Ágnes igen rég óta hangoztatja már: korábbi historiográfiai alapvetéseiben is jelezte és a főntebb említett konferencián tartott előadásában sem mulasztotta el nyomatékosítani, hogy a lényegi vonásait tekintve már évtizedekkel ezelőtt világosan megrajzolt országos eseményektől – a nagybani kontextustól – a figyelmet máshová kellene koncentrálni. Felülnézet helyett alulnézet volna szükséges, a makroszint finomításaitól a mikroszint irányába kellene elmozdulni. Mindezt, mint a konferencia és a belőle született

kötet alapkoncepcióját, a szerkesztők a kiadvány előszavában is megerősítik (7. p.).

A kötet tanulmányainak így módon közös ismérve, hogy az alulnézeti, helyi, illetve személyes nézőpontok nem csupán a nagybani folyamatokat, az országos tendenciákat illusztráló példaként kerülnek elénk, hanem épp fordítva, az egyes esettanulmányok az országos folyamatokba beleágyazva bontják ki témájukat, így segítvén az olvasót következtetése levonásában, hogy vajon a lokális/regionális (a közigazgatás alsóbb, illetve középszintjén lezajló) események mennyiben rímelnek az országos történésekre, esetleg lényegileg eltérnek-e azoktól. A kötet írásai – Eiler Ferenc nagy ívű, a 20. század egészét lefedő áttekintését nem számítva – tematikailag sokszínű esettanulmányok, melyek arányosan oszlanak meg (5–5 munka) az 1945-öt megelőző és az azt követő időszak között.

Eiler Ferenc egy terjedelmét tekintve is bővebb, ugyanakkor a tőle megszokott alaposággal elkészített, tartalmas bevezető összefoglalást készített Magyarország nemzetiségpolitikájáról az I. világháború végétől a szocialista rendszer összeomlásáig terjedő időszakban, mely a kötet későbbi tanulmányaiban is alkalmazott fogalmi keretek értelmezésében nyújt eligazítást. A hungarus-tudattól, illetve a nacionalizmus eszmeáramlata előtti magyar nemzetfogalomtól a kiegyezés után kreált *politikai magyar nemzet* fogalmán (s annak fogadtatásán) át egészen a természetes társadalmi-gazdasági folyamatok s persze a tudatos állami beavatkozás által egyaránt erősített akkulturációs, asszimilációs tendenciákig, valamint a századforduló legfőbb vezérlő motívumaként ható, ám épp a trianoni rendezés során oly disszonáns módon alkalmazott *etnikai elv*ig bezárólag képet kap az olvasó ama tényezőkről, amelyekén át a kor frusztrált magyar közvéleménye eljutott a nemzet fogalmának etnocentrikus felfogásáig. A szerző plasztikusan ábrázolja annak a következtetésnek a térhódítását, mely szerint „a nemzethez való tartozás érzése a régióban sokkal erősebb, mint az állampolgári lojalitás parancsa”, ily módon „egy lojalitáskonfliktus esetén soha sem lehet teljesen megbízni” a nemzetiségek hűségében. A két világháború közti időszak nemzetiségpolitikai korszakolása, a motivációk és a prioritások elkülönítése, a hangsúlyok és az eszközrendszer átalakulásának folyamata, az egyes aktorok – R. Brubaker triadikus modelljének (befogadó állam – nemzetiségek – azok anyaállamai) keretrendszerében történő – bemutatása, ti. a kormányzat nemzetiségi irányítási szervezete, a közigazgatás felsőbb és alsóbb szintjeinek olykor egymás iránt kevés megértést tanúsító magatartása, az egyes társadalmi szervezetek, az egyházak, a közvélemény-formáló személyiségek, továbbá a triadikus erőter másik két pólusa, vagyis az egymástól objektív okokból eltérő erejű és érdekérvényesítő képességű hazai nemzeti kisebbségek és az ő anyaállamaik viselkedése, mind-mind jól sikerült, tömörségében is precíz okfejtésként értékelhető. A gondos megfogalmazások és a szakmai kompetencia egyöntetűen

pozitív képe mellett a recenzensnek egyedül az szűrt szemet, hogy a két világháború közti Magyarország kapcsán a „Horthy-rezsim” kifejezés használata (18. p.) más, távolságtartóbb szókapcsolatok helyett (-rendszer, -kor, -időszak) a pártatlan szerepkörből való – az adott szövegkörnyezetben voltaképp indokolatlan – kilépést sugall, állásfoglalást egy pejoratív kifejezés használata révén, jöllehet az efféle ráerősítést a gondolatmenet maga nem igényelte. A magyar állam 1945–1989 közötti nemzetiségpolitikai gyakorlatának főlvázolása az előző tartalmi egység tárgyalási elvét követi: világos korszakolás, az aktorok és a főbb hangsúlyok bemutatása. Plasztikusan sikerült ábrázolni, hogy a lezárult korszaknak a nemzetiségek iránt egyöntetűen bizalmatlan, s a kényszerektől, illetve taktikai megfontolásoktól eltekintve kevés megértést tanúsító magatartása a II. világháború után sem a nyitott és nagyobb szabadságfokot engedélyező gondolkodás irányába mozdult el, sőt a szerző erről az időszakról is kijelenti, hogy „a végcél kimondva, ki nem mondva az asszimiláció volt, de – a sztálini korszakot követően – közvetlen, agresszív nyomásgyakorlás nélkül.” (35. p.) Eiler Ferenc mindvégig tudatosítja az olvasóban, hogy a nemzetiségek a két politikai kurzus egyikében sem voltak alanyai (aktív, teljes értékű alakítói), hanem csupán tárgyai a nemzetiségpolitikának. Mindez csak 1990 után, egy megváltozott politikai környezet kodifikációja nyomán indulhatott el egy egészségesebb fejlődési úton.

Marchut Réka remek tanulmánya a közigazgatás alsóbb szintű instanciáinak magatartását vizsgálja a hazai németiség törekvései kapcsán, mégpedig a Trianontól a nemzetiszocialista népcsoportelv áttöréséig, a bécsi német népcsoport-egyezményig terjedő időszakban. A szerző a főváros környéki német lakta települések és járások múltjának avatott ismerője, így mostani munkája is számos, primer kutatáson nyugvó levéltári dokumentumon alapszik. A szakma régóta hangoztatott tételét, miszerint a nemzeti kisebbségekre irányuló legfelsőbb szintű jogalkotás érvényre jutását a közigazgatás alsóbb, lokális szintjei lehetőség szerint gáncsolni, szabotálni igyekeztek a korban, a tanulmány abból a szempontból próbálja szemléltetni, hogy vajon azok az országos események, amelyekre hagyományosan úgy tekintünk, mint amik markánsan alakították a hazai németek sorsát és tematizáló hatásúak voltak a *nagypolitika* terén, hogyan szüremkedtek le helyi szintre, s ott valóban érzékelhető hatást váltottak-e ki. Számos dokumentumot hoz a tanulmány, melyek azt bizonyítják, hogy az alsó fokú közigazgatás a német nemzetiségi *mozgólódásra* – a mérsékelt és a hangoskodó megnyilvánulások között nem differenciálva – veszélyforrásként tekintett; köztük egy a *nemzetromboló agitáció* elfojtására irányuló kezdeményezést, melyhez a pomázi járásban kettő kivételével az összes település képviselőtestülete csatlakozott. A közigazgatás alsóbb szerveinek egyértelmű ellenállása okán sikerülhetett oly hatékonyan blokkolni a szerveződő német mozgalom intézményi kereteinek megerősödését, a helyi szervezetek kiépítését – mindkét, egymástól érzékelhetően el-

térő irányvonalat képviselő német nemzetiségi tömörülést sújtva ezzel. Ám mire a hatóságok – a Volksbund 1938. őszi legalizálása után – felismerték az összemosás súlyos tévedését, a kontroll lehetősége elúszott: a mérsékelt szervezet izmosodását ők maguk gátolták meg, a radikálisok dac szülte erősödéséhez pedig csak még inkább hozzájárultak. A német öntudat alulról s felülről történő (de mégiscsak belső eredetű) kibontakozását egy további tényező, a magyar közigazgatás szerencsétlen beavatkozási kísérlete a szerző szerint igencsak elősegítette. A helyi igazgatás leegyszerűsítő szemlélete és az országos szintű nemzetiségpolitikai cezúrák követésének hiányzó szándéka/képessége hátráltatta a békés megoldást, ennek felismerése pedig ugyanolyan megkésett volt, mint az állami integritás megóvása érdekében 1918/20 folyamán hozott kétségbeesett kármentő intézkedések.

A katolikus egyház és a hazai német mozgalom kapcsolatának vizsgálatára vállalkozott Grósz András, figyelmét alapvetően az 1930-as évek közepéig terjedő időszakra koncentrálva, melynek vonatkozásában gazdag levéltári forrásbázisra támaszkodhatott, amit Bleyer Jakab munkásságának katolikus vetületeit feldolgozó néhány éve megvédett doktori értekezése folytán különösen jól ismer. Minthogy a Csonka-Magyarországon visszamaradt németek több mint négyötöde római katolikus vallású volt, az önnön kulturális karakterének megóvásáért küzdelmet folytató német mozgalom céljai, igényei, eszközrendszere és a közhangulattal együtt változó imázsa kapcsán éppúgy, mint a mindennapos lelkipásztorkodással összefüggő sajátos kihívások tekintetében törvényszerűen állásfoglalásra kényszerült a katolikus egyház. A szerző – számos dokumentummal illusztrált – koherens áttekintést ad előbb a felső klérus, majd az alsó papság viszonyulásáról, a Volksbildungsvereine működéséhez (akár a támogatás, akár csupán a kontroll alatt tartás motivációjával) bekapcsolódókról, illetve a bizalmatlan és ellenséges elemekről. Foglalkozik a katolikus egyház helyi szintű szereplőinek a nemzetiségi népiskolai oktatás kiépülése és a típusválasztás kapcsán gyakorolt igen jelentős szerepével (inkább a nemzetiségi törekvések fékezőjeként bemutatva őket), valamint a templomi anyanyelvhasználat kérdésével is (ahol viszont a liturgia hivatalos latin nyelvét kiegészítő elemek, a szentbeszéd, az énekek, vagy épp a litánia és a rózsafüzér vonatkozásában már jóval kompromisszumkészebb magatartásról számol be). Grósz András arra a következtetésre jut, hogy nemzetiségi ügyekben az egyház országos hatóságokkal való konfliktust nem vállalt fel, hazafias magatartásának megkérdőjelezhetővé válásától láthatóan óvakodott, helyi szinten ugyanakkor inkább mérsékelni, mint kiélezni akarta a nézeteltéréseket.

Somlai Péter Ferenc remek szintetikus készséggel megírt, ábrákkal és táblázatokkal színesített tanulmánya a hazai németek iskolaügyével foglalkozik, időben a két világháború közötti időszakra, térben a Budapest közvetlen környezetében fekvő településekre koncentrálva. A téma jellegéből adódóan a

kötet korábbi tanulmányainak mindegyikével szerves érintkezést láthatunk: az iskolapolitika alakulása kapcsán tömör nemzetiségpolitikai áttekintést kapunk 1868-ig visszamenően, érintve az „európai összehasonlításban is mintaszerűnek számító” jogi szabályozás, illetve a ténylegesen megvalósuló gyakorlat ellenmondását, ugyanakkor az ennek előidézésében fontos szerepet játszó faktorok, így a közigazgatás és az egyház magatartásáról, motivációiról is képet alkothatunk. A konkrét, helyi példák a legfelsőbb állami szintről megfogalmazott iránymutatások és elvárások, ugyanakkor a különböző iskolafenntartók, a törekvéseiben és retorikájában korántsem egységes német mozgalom, az egyes intézmények pedagógus dolgozói, s persze a gyermekek számára a boldogulás szempontjából a lehető legelőnyösebb megoldást szorgalmazó szülők (olykor homlokegyenest eltérő) szempontjait igyekeznek illusztrálni. Mindezt a három fontosabb szakaszt bemutató alfejezetekben, vagyis az 1923-tól kezdődő Bethlen-féle, az 1935-ös Gömbös-féle, majd pedig 1941-től a Teleki-féle kormányzati koncepció szerint tagolva.

A következő két tanulmány érintkezési felülete a németajkú közösség különböző szinteken történő politikai mobilizálása. Spannenberger Norbert az országos szintű szervezkedés korai (még az I. világháború előtti évtizedekre visszanyúló) fázisának rövid bemutatását követően azt a kérdést járja körül, hogy a Trianont követően alapvető változásokon átesett és jövőképét újrapozicionálni kényszerült hazai németység a frusztrált és erőteljesen jobbra tolódott magyar politikai közvélemény ellenszelében, szűkre szabott keretei és lehetőségei közepette hogyan, milyen eszközökkel és üzenetekkel próbált mozgósítani. Bemutatja, hogy a papíron kulturális profil vitelére 1924-ben, illetve 1938-ban engedélyezett egyesületei (egymáséhoz képest számos téren eltérő stratégiát követve) milyen hatékonysággal voltak képesek lefelé terjeszkedni, településszintű szervezeteket létrehozni és fenntartani, illetve „miként tudták a helyi csoportokat a mezo-, ill. makrokeretekbe integrálni?” A *Volksbildungsvereine* kínos odafigyeléssel fenntartott *politikailag korrekt* hangneme – mely azonban mégsem tudta elejét venni annak, hogy a helyi sejtek pusztá léte is „lokális konfliktusok tömkelege volt” – végeredményben a szervezeti struktúra folyamatos erodálódásához vezetett. Ezzel szemben a Bleyer által kinevelt, a terepmunkában sokkal jártasabb, „a konspirációs agitáció minden csínját-bínját” kitanult fiatal generáció új szervezete, a politikai erőmező átalakulása folytán egyre radikalizálódó *Volksbund* a riválisánál jóval *modernebb* eszköztárat (a szerző ennek hat szegmensét különíti el) vonultatott fel, melynek révén a „nagyobb ellenszél” dacára rövid idő alatt is látványosabb mobilizációs sikereket tudott felvonultatni.

A mobilizáció egy másik, speciális részterületét, a magyarországi német ifjúság mozgósítását és a disszimilációs politikai törekvések szolgálatába állítását járja körül a kérdéskör legjobb hazai ismerője, Vitári Zsolt. Precíz képet nyerhetünk az alapvetően paraszti jellegű német társadalomban felnövő

német fiatalok önképéről, szocializációjáról, közösségi helyéről. Minthogy a tradicionális rend-felfogás a merev konvenciók felborításának tekintette volna az ifjúsági szubkultúra és a politikum iránti fogékonyság megjelenését, jó ideig nem is mutatkozott igény a család és az iskola mellett „egy harmadik szocializációs instancia” létrejöttére. Mindez csupán a német közösség „diszkomfortját előidéző egyéb tényezőkkel”, vagyis az 1918/1920 utáni identitásbeli és a húszas évek végi gazdasági válságjelenségek nyomán felgyorsult etnikai önszerveződéssel párhuzamosan kerül majd előtérbe. A szerző tételesen vizsgálja az ifjúság emancipációjának előfeltételeit és nehézségeit, a saját értelmiségi réteg kinevelését és a népi összetartozás tudatának elmélyítését szolgáló próbálkozásokat, a Volksbundot megelőző időszakból származó szervezeti kezdemények (Jungkameradschaft) dinamikáját, az intézményesülés regionális és lokális lehetőségeit, köztük a munkaszervezés területi megosztását, a Volksbund-rendezvényeken való demonstratív részvétel adatait, az ifjúsági lap indítását, a tagság gyarapodását, végül pedig az 1940-es népcsoportegyezmény keretrendszerének megszületését, amely – immár a legális ifjúságszervezés lehetőségét biztosítva – elvezetett a Deutsche Jugend 1941 tavaszi engedélyezéséhez. A tanulmány záró szakasza az ifjúságszervezés által a multietnikus közegekben kiváltott konfliktusgerjesztő hatásokat veszi sorra, mely a magyarság mellett a németiség egy részét is nyugtalanította.

A kötet tanulmányainak másik fele a II. világháború utáni korszak eseményeit vizsgálja. Márkus Beáta – a megyei levéltárak közigazgatási iratanyaga alapján – a szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt német civil lakosság (több mint 30 ezer emberről van szó, akiknek mortalitási rátája egyharmados volt) deportálását, azon belül is a szovjet hadparancs „német származásra” vonatkozó kritériumának értelmezését állítja vizsgálatának középpontjába. Röviden vázolja a téma kutatási előzményeit – elkülönít két főbb irányzatot, illetve a *malenkij robot* kifejezés fogalmi pontatlanságára is felhívja a figyelmet –, a továbbiakban pedig az ország területén öt régiót határoz meg (Békés-Csanád; ÉK-Magyarország; Bács-Kiskun; Budapest és környéke; „Schwäbische Türkei”), s ezeket összehasonlítja, mégpedig az általa felsorolt számos lehetőség közül egyetlen aspektusból, a német származás megállapításának módja és az ezt elvégzők köre alapján. Ennek során szemléletes példákkal világítja meg, hogy a deportálási parancs szóban forgó kitételét a „helyzetben lévő” szovjet fél és a mozgástérrel alig rendelkező, kiszolgáltatott helyi magyar közigazgatás milyen – egymással nehezen összhangba hozható – módokon értelmezte a végrehajtás során. Mindez végeredményben a differenciált megítélés helyett az összemosást, az érintettek kollektív kezelését segítette elő.

Egyháztörténeti profilú munka e második blokkban is található, mégpedig Bednárík Jánostól, aki (szervesen illeszkedve a kötet *alulnézeti* koncepciójába) két főváros környéki sváb település – Zsámbék és Solymár – katolikus plébánosainak a német nemzetiséget érintő állami retorzió kapcsán tanúsított ma-

gatartását vizsgálja. Folláth Ádám és Hufnagel Ferenc maguk is német származásúak voltak, az eseményekhez való viszonyulásukat ezért a személyes érintettség emóciói is befolyásolták. A területileg illetékes székesfehérvári egyházmegyében negyven községet érintett a kitelepítési rendelet, ami ellenében a püspök – Shvoy Lajos – lényegében sikertelenül próbált fellépni. A plébánosok – akikben a Volksbund helyi képviselőivel való állandó konfliktusok mély nyomot hagytak s egy mesterségesen gerjesztett németellenes közhangulatban kellett volna a keresztényi könyörületet gyakorolniuk – „az elégtétel és a sajnálat közti ambivalens érzés” (210. p.) birtokában, ám az új helyzetben hirtelen és drasztikusan lecsökkent mozgástérrel igyekeztek (a szerző szerint többségükről ez valóban elmondható) veszélyeztetett német ajkú híveik érdekében eljárni. Amikor azonban a kitelepítési határozat végrehajtása az ő településüket is elérte, konkrét magatartásuk bizony igen eltérő irányt vett. Voltak, akik csöndesen meghúzódva *kibekelték* a vészterhes időket. Olyanok is akadtak (mint Folláth), akik elfordultak híveiktől, s lényegében semmit nem tettek német híveik mentesítése érdekében. Megint mások, persze eleve reménytelen próbálkozás gyanánt, minden követ igyekeztek megmozgatni, s a kudarc nyomán választottak eltérő utat: vagy tragikus összeomlás lett osztályrészük (mint Hufnagelnek), vagy osztoztak a nyájuk sorsában s velük tartottak Németországba (például: Greszl Ferenc, Nagykovácsi plébános).

Tóth Ágnes a Magyarországról a II. világháború után kitelepített németek széles köreiből a hazatérést illetően megfogalmazódó igény egyik aspektusával, mégpedig a számos illegális úttal szemben egy legális lehetőséggel, a visszahonosítással foglalkozik: konkrétan az állami szinten tapasztalható elvi elutasítás egyetlen járhatónak tűnő kiskapujával, az engedélyezett családegyesítés kérdésével. A szétszakított családok újbóli egymásra találásának biztosítása – történjek ez akár az őket elüldöző, akár a befogadó állam területén – a sokáig bizonytalan státuszú közösség tartós integrációjának és az érintett országok belső konszolidációjának fontos feltétele volt. A kérdés ezért az államközi kapcsolatok szintjére emelkedett, ahol az emocionális szempontokat mind a politikai megfontolások, mind a gazdasági kényszerek következtében föl kellett váltassa a pragmatikus megközelítés. Érdekes jelenség, hogy míg 1948 második felétől (a kitelepítés lezárulásától) 1950 tavaszáig a keletnémet hatóságok alapvetően támogatták az elüldözött németeknek a Magyarországra történő visszahonosításukra vonatkozó igényét (miközben ugyanebben az időszakban Budapesten e kérelmeket „elbírálás nélkül, egyöntetűen elutasították”), addig 1950 tavaszától az NDK kormányának álláspontja gyökeres ellentétére fordult, pedig ekkorra a magyar álláspont felpuhult és az 1945. március 25-én megjelent 84/1950. sz. MT rendelet lehetővé tette, hogy újra megkapják a magyar állampolgárságot azok a kitelepített németek, akik „erdeemesnek mutatkoznak”. A szerző e tárgyalások menetét követi végig, „hosszadalmas és meddő, sok esetben süketek párbeszédére emlékeztető” vi-

tának minősítve azokat (243. p.), amit a konzekvens, elvszerű álláspontok helyett inkább a napi politikai érdekek és a presztízsszempontok befolyásoltak.

A Magyarországon maradt és a kitelepített németek kapcsolattartásának állambiztonsági ellenőrzésével foglalkozik Slachta Krisztina tanulmánya. Az 1956-os forradalom leverése után az állambiztonsági szervek figyelmét fokozott mértékben kötötte le a nyugati emigráció *ellenséges tevékenységének* felderítése. A konszolidáció időszakában, a hatvanas évek elejétől (egy évtizeddel megelőzve az NSZK és Magyarország közötti hivatalos diplomáciai kapcsolatok 1973. decemberi létesítését) a bővülő utazási lehetőségek révén a korábban elüldözött németek is nagy számban látogattak haza turistaként, esetleg rokonlátogatóként. Ők, mint esetleges *külső ellenségek*, fokozott kockázatot jelentettek. Szemmel tartásukat indokolta a direkt kémtevékenység gyanúja, ám közvetett hatásait tekintve még ennél is többet nyomott a latba, hogy a nyugati fogyasztói társadalom életstílusa, mentalitása birtokában a pusztta megjelenésük is éles kontrasztját adta a hazai hiánygazdaság szürkességének, és a lakosságot rajtuk keresztül érő benyomások ellenében „hatástalan volt bármilyen politikai propaganda”. A megfigyelésük során kirajzolódó – számos okból mesterségesen felnagyított – ellenségkép, melyet bőséges levéltári források dokumentálnak, minden bizonnyal túlzó. Ugyanakkor e források, melyek bepillantást adnak egyebek mellett a szétszakított családok kapcsolattartásába is, a szerző szerint arra is lehetőséget nyújtanak, hogy „a politikatörténeti, hidegháborús külkapcsolat-történet mellett a két ország közötti viszony »alulnézeti« vetületét, a kulturális transzfer csatornákat – életmódtörténet, fogyasztástörténet, hétköznapi élet története – is megjelentsük.” (247. p.)

A kötet záró tanulmánya már a rendszerváltás utáni időszakba visz át. Dobos Balázs a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény nyomán születő nemzetiségi öngazgatás német vetületeit vizsgálja, figyelmét a német önkormányzat első két évtizedére koncentrálva. A pártállami szisztéma bukását követő átalakulásnak a német nemzetiséget is elérő pozitív hatásai – ezt nyitó áttekintésében Eiler Ferenc a nemzetiségpolitika tárgyából, annak alanyává válásként aposztrofálta – a személyi elvű kulturális autonómiának keretet adó nemzetiségi önkormányzat formájában teljesedtek ki. A történeti kontextus felvázolását követően a szerző az önszerveződés lokális szintű folyamatait tekinti át, ily módon a közösség *belső kapacitását* vizsgálja. Azt, hogy sikerül-e konkrét tartalommal megtölteni a kodifikált keretet, s hogy milyen mértékben érhető el, illetve mobilizálható a nemzetiségi közösség területileg szétszórtan élő tagjai. Valóban megvan-e a kellő aktivitás, ami voltaképp legitimációt kölcsönöz ezeknek a speciálisan kedvezményezett önkormányzatoknak és az *etnobiznisszel* kapcsolatos vádakat semlegesíti. Épp ez utóbbi szempont kapcsán bír jelentőséggel, hogy az elemzés szerint a 2010-es évekre már szinte csak olyan településeken alakultak német önkormányzatok, ahol a népszámlálás szerint is kellő számú német választó él. Ráadásul

„egy aktív és öntudatos mag” más nemzetiségekhez képest kimagasló részvételi arányt biztosít a nemzetiségi önkormányzati választásokon, de még az országos parlamenti választáson is, amit legutóbb egy teljes jogú parlamenti képviselőnek a MNOÖ listájáról való bejutása is bizonyít.

A tizenegy gazdag lábjegyzet-apparátussal ellátott, színvonalas tanulmányt magyar és német nyelvű rezümék egészítik ki, ugyanakkor hiányosságként róható föl a személy- és helynévmutató elmaradása, amely pedig – nem is oly nagy munkabefektetés árán – érdemben segíthetné az olvasó eligazodását a valóban változatos tematikájú és informatív munkákban. Eiler Ferenc és Tóth Ágnes értő és gondos szerkesztésében tudományosan értékes kötet született, melyet mind a szakma, mind pedig az érdeklődő közönség számára bátran ajánlunk.